

A diskurzusjelölők funkciói a nyelvhasználók szerint

Schirm Anita

1 Bevezetés

A diskurzusjelölők újabban a formális és funkcionális elemzések kedvelt célpontjai (Gyuris 2008, Dér 2009, Schirm 2009), azonban a gyakorlat oldaláról még kevéssé vizsgálták ezt a szóosztályt. Azok az esettanulmányok ugyanis még hiányoznak, amelyek arról adnának számot, hogy a nyelvészeti szakirodalom elméleti állításai milyen viszonyban vannak a nyelvhasználóknak a diskurzusjelölőkről való ismereteivel, rájuk vonatkozó intuíciójával és attitűdjeivel. Tanulmányommal ezt a hiányt igyekszem pótolni két felmérés eredményeinek az ismertetésével.

2 A diskurzusjelölők – a szakirodalom szerint

A diskurzusjelölők a nyelvi elemeknek egy olyan funkcionális csoportját alkotják, amelyek a diskurzus szerveződésében vesznek részt: diskurzusszegmenseket kötnek össze, és pragmatikai viszonyokat jelölnek. Nem szófaji, nem is formális, hanem funkcionális kategóriáról van szó (Schirm 2009). A diskurzusjelölők általában nincsenek hatással a megnyilatkozás igazságfeltételeire, nem befolyásolják annak propozícionális tartalmát, azonban emocionális és expresszív funkcióval bírnak, ám ezeknek a funkcióknak a feltérképezése nem egyszerű, ugyanis a diskurzusjelölőkre a multifunkcionalitás jellemző.

A diskurzusjelölőkkel foglalkozó elméleti írások egy része (pl. Péteri 2001) ezekhez az elemekhez többféle, egymástól független jelentést rendel, míg a szakirodalom másik része (pl. Gyuris 2008) amellel érvel, hogy nem célszerű a diskurzusjelölőkhöz több független jelentést társítani, ugyanis “azon különbségek, amelyeket az őket tartalmazó különböző mondatok interpretációi között fel lehet fedezni, nem a partikulák jelentésének különbségéből, hanem a partikulák alapjelentésének a mondat más alkotórészeivel (pl. intonáció) való interakciójából származnak” (Gyuris 2008: 678). Akárhogy is foglaljunk állást a diskurzusjelölők (alap)jelentéséről, az biztos, hogy a segítségükkel kifejezett tartalmat a nyelvhasználók is érzik, hiszen ők maguk is gyakran használják ezeket az elemeket, ezért a diskurzusjelölők jobb megismeréséhez érdemes a naiv beszélők intuícióját is feltérképezni. Ezzel egyúttal a különböző elméletek magyarázó értékét is tesztelhetjük. Vagyis a gyakorlat segítségével módosíthatjuk és pontosíthatjuk elméleti állításainkat. Mindenképpen hasznos tehát annak a vizsgálata, hogy a nyelvhasználók hogyan ítélik meg a diskurzusjelölőket, mennyire gyakran használják őket, milyen ismeretekkel és attitűdökkel rendelkeznek róluk, ezért két kérdőíves kutatást is végeztem, amelyek

során az adatközlőknek a diskurzusjelölőkre vonatkozó attitűdjeit és vélekedéseit, valamint ezen elemek funkciójáról való ismereteit vizsgáltam.

3 Egy korábbi felmérés eredményei

Egy korábbi felmérésben (Schirm 2010) 53 adatközlő vett részt, akiket véletlen mintavétel segítségével választottam ki. A tesztelt elemek az *-e*, a *vajon*, a *hát*, az *ugye*, a *persze* és a *szóval* voltak. Szándékosan úgy válogattam a vizsgálandó elemeket, hogy a nyelvvelők által erősen stigmatizált nyelvi egységek is legyenek köztük. Így került a *hát*, az *-e* és az *ugye* a mintába.

Háromféle feladattípussal dolgoztam a felmérés során. Először 15 minimálpárt kaptak az adatközlők, amelyek csak abban tértek el egymástól, hogy az egyik mondatban szerepelt diskurzusjelölő, míg a másokban nem. A diskurzusjelölőket félkövérrel is kiemelttem, s adatközlőimtől arra kérdeztem rá, mit fejez ki a mondatpárok közül a másodikban a félkövérrel szedett elem. Néhány példa a minimálpárok közül: *Siessünk – Siessünk hát!*; *Ha jól gondolom, nem akarsz vezetni – Szóval, ha jól gondolom, nem akarsz vezetni.*; *Van-e más választásunk – Vajon van-e más választásunk?*; stb. A kérdőív második feladattípusa azt mérte, hogy a nyelvhasználók mikor és mire használják a felsorolt diskurzusjelölőket a beszédben, illetve az írásban. Itt az egyes elemek szerepére, valamint tipikus használati körükre kérdeztem rá, és szövegkörnyezettel együtt egy-egy jellegzetes példát is kértem tőlük. Utolsóként pedig arra voltam kíváncsi, hogy a felsorolt elemek közül van-e olyan, amelyiknek a használatával kapcsolatban bizonytalanok, vagy amelyiknek a használata miatt érte már őket kellemetlenség. Vagyis itt reflektált nyelvhasználói vélekedéseket gyűjtöttem.

A vizsgálat bebizonyította, hogy a nyelvhasználók körében erős a vizsgált diskurzusjelölők stigmatizáltsága. A válaszadók 80%-a számolt be arról, hogy érte már őket kritika, illetve megbélyegzés a *hát*-tal való mondatkezdés miatt és az *-e* kérdőpartikula tagadószóhoz kapcsolt (*nem-e*) használatakor. Emiatt bizonytalanok az elemek használatában, inkább kerülnek azokat. Ennek ellenére a diskurzusjelölők emocionális és expresszív, valamint interakciós funkcióját felismerik és használják a naiv beszélők. Továbbá a megnyilatkozások propozicionális tartalmának az érintetlenségét is érzik az adatközlők. A vizsgálat igazolta azt a megállapítást is, miszerint a diskurzusjelölőkhöz kötődő tévhitek napjainkban egyrészt megkérdőjeleződnek, másrészt a gyakori emlegetés által mégis továbbélnek (Domonkosi 2007).

A gyakorlati eredmények közül egyet külön is kiemelek, megmutatva, hogyan pontosíthatják a felméréssel nyert adatok a diskurzusjelölőkre vonatkozó elméleti ismereteinket. Korábbi elemzéseimben többször is érveltem amellett, hogy a diskurzusjelölők bizonyos használati köre értékelhető egyfajta udvariassági stratégiaként. Ezt a feltevést a nyelvhasználói vélekedések most igazolták, ugyanis az adatközlők válaszaik között gyakori volt az udvariassági stratégiának az explicit kifejezé-

se. Csak néhány választ idézve: *ezek tompítják az ellenkező szándékot, finomítják a visszautasítást, gyengítenek, kevésbé bántóak*, stb. Vagyis a diskurzusjelölők ennek megfelelően felfoghatók olyan operátorokként is, amelyek erősítésre, illetve gyengítésre képesek.

4 Az újabb felmérés eredményei

Az elméleti megállapítások finomításán túl a kapott eredményeket még rétegzett mintavétel segítségével is tesztelni szerettem volna, így hetedik és nyolcadikos általános iskolai adatközlők egy csoportját is bevontam a vizsgálatba, ugyanis a korábbi mintából hiányzott ez a korosztály. Kíváncsi voltam arra, hogy az ő adataik vajon módosítják-e a korábban a véletlenszerű minta által igazolt hipotéziseimet. Összesen 33 adatközlővel dolgoztam, amely összességében ugyan nem sok, de árnyalhatja a diskurzusjelölők megítéléséről és használatáról való képet. A fiatal korosztály teszteléséhez az összevethetőség kedvéért ugyanazt (a fentebb már bemutatott) kérdőívet használtam fel.

A válaszok azt mutatták, hogy a 13–15 éves korosztály körében sokkal erősebb a vizsgált diskurzusjelölők, különösen a *hát* stigmatizáltsága. Ennek oka az iskolai oktatási gyakorlat lehet, amelynek köszönhetően még mindig továbbhagyományozódnak a nyelvi babonák. Az általános iskolások pedig az előíró szabályokat nagyon komolyan veszik. Vagyis teljesen azonosulnak a hallott szabályokkal és babonákkal. Ezt mutatja az is, hogy a *hát*-os feladatoknál sokszor került elő a *hát-tal nem kezdünk mondatot* indoklás. Egyetlen adatközlő volt csupán a mintában, aki kritikusan viszonyult az előíró szabályhoz, s gúnyt űzött az iskolában hallottakból. Ő a következő szöveget alkotta: „*Hát háttal nem kezdünk mondatot. Vajon miért írtak háttal mondatot, amikor nem kezdünk háttal?*” Az adatközlő ironikus megnyilvánulása jól mutatja, hogy bár az általános iskolai tananyagban nincsenek benne a diskurzusjelölők, annál több szó esik a töltelékszavakról, mint kerülendő és pongyola nyelvi elemekről. Vagyis az figyelhető meg, hogy a tanítás során a diskurzusjelölőket általában azonosítják a beszéd-töltelékekkel, s emiatt a tanulók is bizonytalanok ezeknek az elemeknek a használatában.

A felmérés következő eredményeként elmondható, hogy a diskurzusjelölők emocionális, expresszív és interakciós funkcióját felismerik ugyan az általános iskolások, de válaszaik egységesebbek, sokkal kisebb azok szóródása, mint a felnőtt adatközlők esetén, vagyis a diskurzusjelölők funkcióját a gyerekek egymáshoz nagyon hasonlóan értékelik. Továbbá a válaszaik rövidebbek és tömörebbek, a korábbi vizsgálat eredményeivel összehasonlítva az indoklás hiányzik belőlük, és a kontextuális információkkal sem számol még a 13–15 évesek többsége. Ez részben az életkori sajátosságokból is adódhat. A megadott funkciók közt pedig az érzelemkifejezők dominálnak. Ez mind a példamondatoknál, mind a minimálpárokban nyilvánvalóvá vált. Az interakciós funkciók közül viszont a felnőttek válaszaiban gyakran előke-

rülő udvariassági stratégia a fiatal korosztály esetén csak elenyésző arányban jelent meg a mintában.

A felnőtt csoport eredményeivel összevetve a válaszokat eltérés mutatkozott még abban is, hogy az általános iskolások a megnyilatkozások propozicionális tartalmának az érintetlenségét egyáltalán nem érezték. Nem került elő a válaszok között ugyanis az, hogy ugyanazt jelenti számukra a két mondat, nem érznek köztük különbséget. Egyedül az üresen hagyott helyek utalhatnak esetleg a propozíciós tartalom azonosságára, de a válaszok hiányának még sok más egyéb oka is lehet: például az, hogy elunták a feladatot vagy hogy nem tudták olyan könnyen megfogalmazni a példamondatpárok közti különbséget.

A tanulmány terjedelmi korlátai nem teszik lehetővé, hogy az összes választ részletesen bemutassam, így a továbbiakban a nyelvhasználóknak a *hát* diskurzusjelölő funkcióról adott válaszaiból mutatok egy kis ízelítőt. A *Siessünk hát!* mondatban adatközlőim szerint a *hát* a nyomatékositást és a sürgetést jelöli. A *Hát én meg hazaértem* példában a *hát* a gyors választ, illetve az ellentétességet jelzi, továbbá előkerült a válaszok közt még az ismétlés is. A *Hát eljössz?* kérdés diskurzusjelölője a meglepődést és a reménykedést tudja közvetíteni és a 'mégis' jelentést is ki tudja fejezni. A *Hát hol van az alapító okirat tartalma?* kérdésben szereplő *hát* a nyomatékositás, felszólítás, fenyegetés és sürgetés jelölője lehet, illetve néhányak szerint kérdő szerepkörben is állhat, s képes a kérdést retorikai kérdéssé átalakítani. A *Hát, ami azt illeti, nincs kedvem moziba menni* kijelentésben szereplő *hát* elem pedig a bizonytalanságon és a feltételelességen túl képes elgondolkodást is kifejezni, valamint félelmet közvetíteni. A *hát*-hoz társított eltérő funkciók a hangsúly és a szövegekörnyezet fontosságára is rávilágítanak, habár a kontextuális információk csak ritkán jelentek meg expliciten adatközlőim válaszaik közt.

5 Kitekintés és összegzés

További terveim között szerepel még az interneten generált, a diskurzusjelölők használatával foglalkozó vita eredményeinek a bemutatása is, hiszen ezek alapján még szélesebb képet kaphatunk a naív beszélők attitűdjeiről. Az *-e* diskurzusjelölő nem sztenderd használati módjaival például az *Index* weboldal *Magyarulez* fórumai közül kettő is foglalkozott, az egyik a *Nyelvi fejtörő — -e kérdőszócska* címet viselte,¹ a másik pedig a *Nyelvi fejtörő — A vagy B a helyes?* címen futott.² Ám ezek már nem aktív topikok, több mint 5 éve archiválódtak, így érdemes lenne felmérni, hogyan változott azóta az aktív fórumozók hozzáállása a kérdésről, illetve miként vélekednek és hogyan érvelnek az internetezők egyes diskurzusjelölők használatáról.

¹ <http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9101557> (2011-06-08)

² <http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9101391&la=32795411> (2011-06-08)

A két felmérés eredményei azt bizonyították, hogy a diskurzusjelölőkhöz a használati körök széles skálája tartozik, s ezek az elemek sokkal bonyolultabb és kifinomultabb jelentésárnyalatokat képesek közvetíteni, mint ami eddig az értelmező szótárakban megtalálható volt róluk. Ezért távolabbi terveim között egy diskurzusjelölő-szótár készítése is szerepel.

Összegzésképpen megállapítható, hogy a naiv nyelvhasználói vélekedések egy része egybeesik a diskurzusjelölőkről szóló elméleti szakirodalom legfőbb állításával. Az általános iskolásokkal végzett felmérés azonban jelentősen módosította a korábbi vizsgálati eredményeket. A 13–15 évesek érzik ugyan, hogy nem funkcióatlan elemek a diskurzusjelölők, s az egyes elemekhez kötődő főbb szerepeket és szituációkat is meg tudják adni, azonban attitűdjüket nagyon erősen befolyásolja az iskolai oktatás gyakorlata. S mivel a most kapott eredmények nagyon egy-síkú képet mutatnak a 13–15 éves korosztály diskurzusjelölőkről való ismeretéről, ezért nagyon fontosnak tartanám az egyes iskolatípusokban, hogy a tanulók előismereteinek a figyelembevételével a tanárok és diákok közösen fedezzék fel a diskurzusjelölők különböző funkcióit és tipikus használati köreit. Bátran lehet építeni ezekre az elemekre mind az anyanyelv, mind pedig az idegen nyelv oktatása során, hiszen szinte nincs olyan részterülete a nyelvészetnek, ahol ne lehetne megemlíteni a diskurzusjelölőket és felhasználni az őket tartalmazó szövegtípusokat. Hiszen a diskurzusjelölők a tartalom és a forma harmóniájának vagy épp eltérésének rendkívül sajátos megvalósulásai, amelyek még sok felfedezni valót rejtnek.

Irodalom

- Dér Cs. I. 2009. Mik is a diskurzusjelölők? In: Keszler B., Tátrai Sz. (szerk.) 2009. *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 293–303.
- Domonkosi Á. 2007. Nyelvi babonák és sztereotípiák: a helyes és a helytelen a népi nyelvészeti szemléletben. In: Domonkosi Á., Lanstyák I., Posgay I. (szerk.) 2007. *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*. Dunaszerdahely – Budapest: Grammma Nyelvi Iroda – Tinta Könyvkiadó. 141–153.
- Gyuris B. 2008. A diskurzus-partikulák formális vizsgálata felé. In: Kiefer F. (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan IV. A lexikon szerkezete*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 639–682.
- Péteri A. 2001. Az árnyaló partikulák elhatárolásának problémája a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 125. évf. 1. szám, 94–102.
- Schirm A. 2009. Partikula és / vagy diskurzusjelölő? In: Keszler B., Tátrai Sz. (szerk.) 2009. *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 304–311.

Schirm A. 2010. Mit jelölnek a diskurzusjelölők? Elhangzott: *A tartalom és forma harmóniájának kommunikációja*. XII. Dunaújvárosi Nemzetközi Alkalmazott Nyelvészeti és Kommunikációs Konferencia. Dunaújvárosi Főiskola, Dunaújváros 2010. március 11–12.